

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ

UOT - 811.512.162

İLHAM TAHİROV*

ETNOLİNGVİSTİK PROSESLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ
DİALEKT VƏ ŞİVƏ FAKTLARININ ROLU

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan ərazisində etnolingvistik proseslərin izlənməsində dialekt və şivələrin təqdim etdiyi lingvistik faktların önəmindən bəhs edilir. Şərq qrupu dialekt və şivələrində bu və ya digər dərəcədə funksionallığa malik olan alınma sözlər təkcə dillərarası əlaqə proseslərinin izlənilməsi üçün deyil, eyni zamanda əlaqədə olan dillərin tarixinin öyrənilməsi üçün də mühüm faktlar verir. Azərbaycan və ayrı-ayrı İran dillərinin istər ədəbi dil, istərsə də dialekt səviyyəsindəki qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinin nəticələri göstərir ki, türk dillərinin qədim və orta dövrünə aid bir çox fonetik, qrammatik və semantik elementlər bu günə qədər İran dillərində mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin əvvəlki dövrləri üçün xarakterik olan, indi isə arxaikləşmiş və ya ədəbi dildə işlənməyən çoxsaylı leksik vahidlər bu ərazidə yaşayan qeyri-türk xalqlarının dillərində daha etibarlı və dəyişilməz halda saxlanmışdır. Dialekt və şivələrimizdə işlənən alınma sözlərdə bunun əksini də müşahidə etmək olur. Başqa sözlə, Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən alınma sözlər fonetik xüsusiyyətləri etibarilə mənbə dilin aid olduğu dil qrupunun bir sıra mühüm cəhətlərini də özündə saxlayır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, İran dilləri, dialekt və şivələr, alınma sözlər, etnolingvistik proses.

Azərbaycan ərazisində tarix boyu müxtəlif xalqlar yaşamış və yaşayırlar. Azərbaycanın etnik rəngarəngliyi barədə qədim yunan, gürcü, ərəb, fars və s. mənbələrdə və elmi tədqiqat əsərlərində kifayət qədər məlumat vardır (Bu barədə bax: Kazımov: 2003; Vəlixanlı:1974; Алиев:1956; Гусейнов:1960; Ибн Хордад-бек:1986; Мамедов:1977 və s.). Azərbaycan özünün çox zəngin etnik, mədəni, siyasi tarixi ilə birlikdə bu ərazidə mövcud dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından maraqlı tədqiqat obyektini kimi də diqqəti çəkir. Çox qədim zamanlardan özünün çoxdilliliyi ilə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən Azərbaycan ərazisində müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan yazılı və yazısız dillər təmsil olunmuşdur. Bu dillər dildaxili və dilxarici faktorların təsiri ilə inkişaf edir, bir-birini zənginləşdirirlər.

Azərbaycan dili ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməklə bu coğrafiyadakı İran dillərinə müəyyən təsir göstərməyə başlayır. Q.Derfer (Doerfer:1963-1973), H.Zərinəzadə (Zərinəzadə:1962), Ə.Dəmirçizadə (Dəmirçizadə:1979, s.104), M.Rəhimov (Rəhimov:1962), V.Aslanov (Aslanov:1984; Aslanov:1983) və başqaları

Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin ilk orta əsrlərdə başladığını qeyd edirlər. Başqa tədqiqatçılar bir qədər də irəli gedərək yazırlar: “Müasir fars və türk dillərində *ki* bağlayıcısının, I və III şəxs əvəzliliklərinin (*mən, o//u*), həmçinin eyni məqamlarda şəxs və xəbərlilik şəkilçilərinin uyğunluğu da (I şəxs təkdə – *m* ünsürünün işlənməsi, III şəxs təkdə isə bu şəxs anlayışının sıfır morfemlə ifadəsi) göstərir ki, bu müxtəlif sistemli dillərdə məhz çox qədim dövrlərdən qarşılıqlı nüfuz etmə başlamışdır. Şübhəsiz, bu başlanğıc Midiya dövründən əvvəllərə gedir və Midiya dövründə bu qarşılıqlı təsir daha həlledici səviyyədə olmuşdur” (Hacıyev:1982, s. 13).

Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin izlərinə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında (Dəmirçizadə:1959; Пириев:1989), saysız-hesabsız qədim yazılı abidələrimizdə, klassik ədəbiyyat nümunələrimizdə də rast gəlirik. “Kitabi Dədə Qorqud”da və başqa abidələrdə qeyd alınmış bir çox fars sözləri indi də Azərbaycan ədəbi dilində işləkdir. Bununla yanaşı, ədəbi dilimizdə işlənməyən və ya müəyyən dəyişikliklərlə işlənən bir sıra sözlərə (*adinə, dam, saxt, tən* və s.) indi dialekt və şivələrimizdə rast gəlinir. *Şah, şahənşah, padşah, şəhərdar, mərzbən, xərac, bac, dirhəm* və s. sosial

* Prof., AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Hind-Avropa dilləri şöbəsinin müdiri

terminlərin, zərdüştiliklə bağlı sözlərin (*Zərdüşti, Avesta, div, əjdaha* və s.) (Асланов:1989, s.32) Azərbaycan dilində işlənməsinin tarixi yüz illərlə ölçülür. Onların Azərbaycan dilinə keçməsi Sasanilər dövrünə aid edilir (Асланов:1989, s.32).

Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin qədimliyini Azərbaycanda və İranda onlarla paleotoponimlər, xüsusilə paleooykonimlər, türk və İran mənşəli söz və toponimlərin köməyi ilə əmələ gələn düzəltmə və mürəkkəb toponimlər də təsdiqləyir (Bu barədə bax: Axundov:1983; Əhmədov:1991; Гейбуллаев:1986 və s.).

Azərbaycan dilinə ərəb dilindən bilavasitə söz alınması şübhə doğurmur. İndinin özündə belə Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin nisbətini nəzərdən keçirdikdə ərəb sözlərinin üstünlük təşkil etməsi açıq-aşkar görünür. Bu faktın doğruluğuna əmin olmaq üçün “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə sadə hesablama əməliyyatı aparmaq kifayətdir. Bu barədə tədqiqatçıların da qeydləri vardır. Məsələn, Ə. Dəmirçizadə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında 350 ərəb, 136 fars mənşəli sözün işləndiyini qeyd edir. (Bax: Dəmirçizadə:1979, s.125). Şübhə yoxdur ki, bu məsələdə həlledici rolü din amili oynamışdır. Dilimizdəki ərəb sözlərinin əksəriyyətini dinlə bağlı leksik vahidlər təşkil edir. Ərəb sözlərinin hamısının Azərbaycan dilinə bilavasitə ərəb dilindən keçmədiyi haqqında fikir mövcuddur. Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərində ə-ləşmə və e-ləşmə hadisəsinə meyil daha çox özünü göstərir. Klassik mətnlərdə çox müşahidə edilən bu hal, tədqiqatçıların fikrincə, bir daha göstərir ki, ərəb sözlərinin əksəriyyəti dilimizə fars dili və fars dilində yazıb-yaratmış Azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri vasitəsilə keçmişdir (Rəhimov:1962, s.25).

Azərbaycan və ayrı-ayrı İran dillərinin istər ədəbi dil, istərsə də dialekt səviyyəsindəki qarşılıqlı əlaqələrini tədqiq edən alimlərin gəldiyi nəticələr göstərir ki, türk dillərinin qədim və orta dövrünə aid bir çox fonetik, qrammatik və semantik hadisələr İran dillərində bu günə qədər mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin qədim dövrü üçün xarakterik olan, indi isə arxaikləşmiş və ya ədəbi dildən çıxmış çoxlu sayda leksik vahidlər bu ərazidə yaşayan qeyri-türk xalqlarının dillərində relikt halında qorunmuşdur. Həmin sözlərin qədim forması türk dil-

lərinin özünə nisbətən daha etibarlı, dəyişilməz halda saxlanmışdır. Misallara müraciət edək.

Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, onun dialekt və şivələrində fonetik və ya semantik cəhətdən müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq işlənən *qəylə, çəkürkə, toğay, bünq, ülqi//ülqü, gətig* və s. qədim türk sözləri talış dilində etibarlı şəkildə qorunmuşdur. Həmin sözlərin talış dilində işlənən formaları VI-VII əsrlərdəki türk variantlarına daha yaxındır (Мамедов:1980; Мамедов:1980).

Qabağ//qəbəğ “alın”, *qəjğun//qəzğan* “qazan”, *dəğmə* “damğa”, *ğeyğülü // qayğulu* “yuxulu”, *sürt* “yoxuş” və s. sözlər tat dilində indi də işlənir (Hacıyev:1971; Ахмедов:1969). Türk dillərinin qədim fonetik hadisələrindən sayılan *d ~ c // t ~ c* əvəzlənməsinin izləri müasir Azərbaycan dilində də qalmışdır. Bu qədim fonetik hadisə tat dilindəki türkiizmlərdə saxlanmışdır (Ахмедов:1969, s.8).

İran dillərində işlənən qədim türk sözləri Azərbaycan və İran dil əlaqələrinin qədimliyini təsdiqləyən linqvistik faktlardır. Məhz bu faktlar əsasında tədqiqatçılar Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövrünə aid müəyyən məqamları üzə çıxarıb, ayrı-ayrı sözlərin ilkin semantik strukturunu bərpa edir, Azərbaycanda səlcuqlardan əvvəl də Azərbaycan dilinin işləndiyini, sonralar Azərbaycan dilinin bu ərazidə yaşayan tayfalar və xalqlar arasında ümumi ünsiyyət vasitəsi olduğunu qeyd edirlər (Рагимов:1971).

Azərbaycan dilinin tarixi üçün əvəzedilməz əhəmiyyətə malik olan belə faktlara İber-Qafqaz dillərindən udin (Гукасян:1973; Гукасян:1978), ləzgi (Кубатов:1973), saxur (Асланов:1965), gürcü (Алиева:1992; Гукасян:1980), şahdağ qrupu dillərində (Кубатов:1992) rast gəlmək olar.

Azərbaycan dilinin tarixi üçün əvəzedilməz əhəmiyyətə malik olan belə faktlara bu ərazidə mövcud olan qeyri-türk dillərində rast gəldiyimiz kimi, bu prosesin əksini də dialekt və şivələrimizdə qeydə alınmış alınma sözlərdə müşahidə edirik. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən alınma sözlər fonetik xüsusiyyətləri etibarilə mənbə dilin aid olduğu dil qrupunun bir sıra mühüm cəhətlərini də özündə saxlayır.

Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinin bir çoxunda eyni mənada işlənən

alınma sözlərə müxtəlif fonetik variantlarda rast gəlinir. Misallara nəzər salaq.

abxor (Sal.)//*oxur* (Yar., Lən., Lk., Mas.)//*oxır* (Cəl.) “bardaq, su qabı”.

burxı (Ab.)//*bıxı* (Lən., Mas.) “buxarı, divarda soba”

kavahin/kosun (Ab., Qub.) “xışın ucuna keçirilən iti dəmir”.

purna/purni (Qub.)//*pünə* (Lən.) “yarpız”.

Dilimizin dialekt və şivələrinə keçmiş bu sözlərin fonetik variantlarının sərgilədiyi xüsusiyyətlər İran dillərinin xarakterik cəhətlərindən olmaqla onların hansı dildən keçmələri haqqında fikir söyləmək imkanı verir.

Bəllidir ki, İran dilləri arasında tat dilinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri rotasizm, yəni qədim İran *d* (< *t*) səsinin inter- və postvokal vəziyyətdə *r* səsinə keçməsi hadisəsidir. Tat rotasizminin əlamətdar cəhətlərindən biri onun bütün nitq hissələrində özünü göstərməsidir (Hacıyev:1971, s. 12). Məsələn:

fars dilində tat dilində Azərbaycan dilində

amadən	amarən	gəlmək
didən	dirən	görmək
zadən	zərən	vurmaq
dud	durä	tüstü
näxud	näxür	noxud
yad	yar	yad, yaddaş

Qədim İran dillərində

av. *bərəzant* “hündür”

q.fars *bırdant* “hündür”

av. *barəziš* “yastıq, balıq”

av. *pərətu* “körpü, keçid”

av. *sarəδ* “il”

q.fars *δard* “il”

Orta İran dillərində

orta fars *buland* “hündür”

bāliš «yastıq, balıq»

puhl “körpü, keçid”

sāl “il”

Yeni İran dilləri

	<i>cənub-qərb qrupu</i>			<i>şimal-qərb qrupu</i>	
<i>kl. fars</i>	<i>m. fars</i>	<i>tacik</i>	<i>tat</i>	<i>Talış</i>	
sāl	sāl	sāl	sol	Sor	
buland	boländ	baland	boland	barz	
pül	pol	pul	pol	pârd	
bāliš	bāleš	bōliš	boliš	boliš	

(fars dilindən alınma)

Tarixi fonetik qanunauyğunluğu nəzərə alsaq, aydın olur ki, talış dilindəki *sırd* “nərdivan” qədim formasını dəyişməmişdir. Həmin

Talış dilinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biri intervokal vəziyyətdə *-d-* səsinin düşməsidir. Məhz bu xüsusiyyət talış dilində feilin məsdər şəkilçisinin ixtisarına səbəb olmuşdur (48, s. 55). Intervokal vəziyyətdə *-d-* səsinin düşməsi isimlərə də aiddir. Məsələn:

fars dilində talış dilində Azərbaycan dilində

madär	moä	ana
zadä	zoä	oğul
boridän	bırie	kəsmək
zadan	žae//že	vurmaq

Qeyd edilən xüsusiyyətləri nəzərə aldıqda, dialekt və şivələrimizdə qeydə alınmış *purna/purni* variantının tat, *pünə* formasının talış dilinə aidliyi aşkar görünür. Həmin sözlərin fars dilində qarşılığı kimi *pudine* “yarpız” sözü işlənilir (Персидско-русский словарь:1983, s. 312).

Dialekt və şivələrimizdə qeydə alınmış *sül* // *sülm* // *silim* (Ab., Qub., İsm.) // *sırd* (Lən., Mas.) “nərdivan” sözləri üçün də İran dillərinin mühüm fonetik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mənəbə dili müəyyənləşdirmək olur.

İran dillərinin tarixi fonetikasında mühüm dəyişikliklərdən biri ondan ibarətdir ki, qədim *rd*, *rz* samit birləşməsi yeni İran dillərinin şimal-qərb qrupunda qalmış, cənub-qərb qrupunda isə *l* səsinə keçmişdir (Расторпыева:1990, s. 111). Bu fonetik hadisəyə aid bir neçə misal nəzərdən keçirək.

söz qanunauyğun olaraq fars və tat dillərində *sil*, *sül* şəklinə düşmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, tattedilli əhalinin yaşadığı Abşeron, Quba və

İsmayılı şivələrində *sil*, *sülüm* fonetik variantları, Lənkəran və Masallı rayonu şivələrində *sırd* forması qeydə alınmışdır. -Bacım dam üstə çıxanda *sülümdən* yıxıldı (Ab.); Ay uşağ, *sırdı* gəti görək (Mas.); *Silimi* gətir, dama çıxacam (İsm.).

XX yüzilliyin 70-80-ci illərində elmi ədəbiyyatda özünə az-çox mövqe qazanmış bir fikrə münasibət bildirilməsi türk-İran əlaqələrinin, o cümlədən həmin əlaqələrin tərkib hissələrindən biri kimi Azərbaycan-İran dil əlaqələrinin tarixi ilə əlaqədar prinsipial əhəmiyyəti vardır. O dövr üçün qəbul edilmiş ümumi fikrə görə, “Orta Asiya və daha sonra ondan qərbə (o cümlədən Zaqafqaziya və Azərbaycana – T.İ.) türk dilinin yayılması şimal-şərqi və Mərkəzi Asiyanın köçəri tayfalarının eramızın əvvəlində başlanan, gah zəifləyərək, gah güclənərək bütün sonrakı əsrlər boyu böyük yerdəyişmələri ilə bağlıdır” (Основы иранского языкознания:1979, s.45-46). Bununla yanaşı, elə gümanlar və fərziyyələr də mövcuddur ki, guya qeyd edilən dövrdən əvvəl türk-İran qarşılıqlı dil əlaqələrindən danışmaq əbəsdir. Lakin tarixi və linqvistik faktlar bu fikri təkzib edir.

İranşünaslıqda qəbul edilmiş bölgüyə əsasən (Оранский:1979, s.10-11) qədim İran dilləri qrupuna aid edilən Avestanın dilində bir sıra türk mənşəli sözlərin işləndiyi göstərilir (Aslanov:1983, s.78; 12).

Avestada türkiyəmlərə misal göstərilən sözlər sırasında *kāra* diqqəti cəlb edir. Bu söz “xalq, kütlə, qara camaat” mənasında işlənmişdir (Aslanov:1983, s.78). *Kāra* sözü qədim fars dilində yuxarıda göstərilən mənadan əlavə “ordu” anlamında da işlənmişdir (Tolman:1908, s.80). “Ordu” mənasının bilavasitə “xalq” mənası ilə bağlı olduğu qeyd edilir, çünki “*kāra* termini altında ordunun ancaq qara camaatdan təşkil edilmiş hissəsi başa düşülürdü” (Мамедов:1987, s.45). Midiya tarixi üzrə mütəxəssislər “xalq” və “qoşun, ordu” anlayışlarının üst-üstə düşdüyünü qeyd edirlər: “Midiya xalqı” və “Midiya qoşunu” anlayışları, görünür, əsasən biri-birinə uyğun gəlirdi. Silahlı xalq – icma üzvləri – eyni zamanda qoşun idi” (Алиев:1956, s.145). Analoji semantik uyğunluğa türk dillərinə dair leksikoqrafik mənbələrdə rast gəlinir (DTS:1969, s.423). Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində həmin sözün məna dairəsi çox genişdir. “*Qara* qədim İran dilinə

türk dillərindən keçmişdir. Dilimizdə *qara* sözü rəng mənasından başqa “nəhəng”, “iri” (*qara-yazı*), “xalq kütləsi” (*qara camaat*), “iri buyuzlu heyvan” (*mal-qara* və ya *qara mal*), “kabus” (*qara basmaq*) və s. mənalar verir. Dilçilikdən yaxşı məlumdur ki, alınma sözün bu qədər geniş məna dairəsi və saysız-hesabsız derivatları ola bilməz” (Aslanov:1983, s.78-79).

Türk və İran dillərində eyni məfhumu bildirən sözlərin identik semantik inkişafı müşahidə edilir. Bu faktın özü bir daha həmin dillərin tarixi əlaqələrinin qədimliyinə sübutdur, çünki dildə identik semantik inkişaf hadisəsi eyni regionun (ərəzinin) xalqlarının əsrlərlə qonşuluq şəraitində yaşamağının nəticəsi kimi meydana çıxır. Dillərin qohum və ya qeyri-qohumluğu belə şəraitdə nəticəyə təsir göstərmir. Bu baxımdan görkəmli monqolşünas Q.D.Sanjeyev çox düzgün olaraq qeyd edir: “Bunu da nəzərə almamaq olmaz ki, müxtəlif regionlara nisbətən, eyni bir ərəzinin dillərində onların qohum və ya qohum olmayan dillərlə əlaqələrinin xarakterindən asılı olmayaraq oxşar proseslər baş verir. Bu və ya digər dillərin əlaqələrinin öyrənilməsində belə proses və hadisələrin nəzərə alınması nəinki lazımdır, hətta çox vacibdir” (Санжеев:1973, s. 73).

Bəy sözünün inkişafını izləyən tədqiqatçılar onun türk və İran dillərində oxşar semantik proseslər keçirdiyini göstərirlər: “İran (*baga-, baya* “dövlət, var, sərvət” (Avesta) və *baga* “allah, tanrı, ağa” (qədim fars) və türk dillərinin (*bay* “varlı, zəngin”, *bayat* “tanrı, ağa”) materialları göstərir ki, bütün hallarda tamamilə oxşar “var, dövlət, qismət, səadət” → (xoşbəxtlik, səadət verən) → “tanrı, ağa” semantik modelinin ifadəsi baş verir” (Мамедов:1987, s. 45). Bu dillərdə *bəy* sözünün ümumi leksik arxaizmlərə malik olduğu da qeyd edilir (Мамедов:1987, s. 46).

Eyni semantik hadisə türk *ala* və İran *pisə* sözlərində də müşahidə edilir (Оранский:1977). Görünür, sözlərin oxşar semantik inkişafının nəticəsidir ki, dialekt və şivələrimizdə, bəzən ədəbi dildə də, eyni mənalı vahidlər calaqlanmış, hibrid halda işlənərkəndədir (məsələn, *alapisə, uzundraz, yığcam* və s.).

Bütün bu sadalanan faktlar türk-İran dil əlaqələrinin tarixi barədə yuxarıda qeyd edilən fikri təkzib edərək göstərir ki, onlar (türk-İran dil əlaqələri – T.İ.) heç də elmi ədəbiyyatda

artıq təsbit olunmuş kanonik dövrləşdirmələr çərçivəsinə sığışmır. Bu əlaqələrin tarixi daha qədimdir. Ona görə də bir sıra tədqiqatçıların təklif etdiyi “türk-İran dil əlaqələri təkcə ayrı-ayrı türk və İran dilləri səviyyəsində ancaq müasir dövr üçün deyil, oğuz-türk-İran, qıpçaq-türk-İran, daha sonra ümumtürk-ümumiran və ya ümumtürk-Hind-İran əlaqələri səviyyəsində xronoloji ardıcılıqla öyrənilməlidir” (Мамедов:1987, s. 46) fikri tamamilə orijinal və təbii görünür və bir çox qaranlıq məsələlərə işıq sala bilər.

Türk-İran əlaqələri nəinki bu xalqların dillərində, siyasi-ictimai, iqtisadi həyatında, eyni zamanda onların xalq poeziyasında, folklorunda da əks olunmuşdur. Xalqların tarixi əlaqələri təkcə onların dilində deyil, maddi və mənəvi mədəniyyətlərində də iz qoyur. “Xalqların mənəvi mədəniyyətindəki əlaqələr onların dilində, folklorunda, musiqisində, mifologiyasında ümumi elementlər şəklində bugünümüzə gəlib çatır” (Мусаев:1987, s. 54). Orta Asiya, İran və Azərbaycan xalqlarının eposlarının, folklorunun qarşılıqlı əlaqələrinə bir neçə sanballı əsər həsr etmiş X.Q.Koroğlu iranlıların və türklərin qədim və sonrakı epik abidələrində çoxlu paralellərin olduğunu qeyd edir. O, Mitraya (Günəşə) sitayiş edən Turan əhalisinin tərkibinə daxil olan hunlarla, Zərdüş təlimini qəbul etmiş iranlılar arasındakı münasibətləri, hadisələri əks etdirən “Ayatkar Zareran” (“Zarer haqqında kitab”) adlı parfiya eposunda türk-hunların yerli irandilli əhali ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi haqqında çox qiymətli məlumat olduğunu konkret faktlarla göstərir (Короглы:1981). Həmin eposun mətni bəzi dəyişikliklər edilməklə Firdövsinin “Şahnamə”sində əks edilmişdir. X.Koroğlu həmin parfiya eposunda hunlarla bağlı bəzi detallara analoji olaraq Azərbaycan “Koroğlu” dastanında rast gəldiyini göstərir. Məsələn: “Ayatkar Zareran”da hunların başçısı Arcasp öz döyüşçülərini Zarerlə döyüşə çağırır, qələbə çalana qızı Zarstanı verəcəyini vəd edir. Müq. et: “Koroğlu” eposunda türk sultanı Koroğlunu öldürənə və ya əsir tutana öz qızını verəcəyini vəd edir. Belə paralellərə “Kitabi Dədə Qorqud”da da rast gəlinir: Bayandur xanın qızını Qazana verməsi.

Sadalanları yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan və İran dillərinin əlaqələri dərin ictimai, iqtisadi, siyasi köklərə

əsaslanır və bu əlaqələri dialekt və şivələrimizdə işlənən alınma sözlər əks etdirir.

Akademik M.Şirəliyev qeyd edirdi ki, təkcə dialekt materialı əsasında Qafqaz-İber və İran dillərinin Azərbaycan dilinə təsirini aşkar görmək olur. Bu təsirin xarakterindən bəhs edərkən, o göstərir ki, Qafqaz-İber və İran substratı ümumxalq səciyyəsi daşıyır (Ширалiev:1969, s.117). Bu müddəanın “müəyyən düzəlişə ehtiyacı olduğunu” qeyd edən V.L.Qukasyanın fikri ilə razılaşmaq olmur (Гукасян:1973, s.30). Azərbaycan dialektologiyasına dair araşdırmalardan bəlli olur ki, İber-Qafqaz və İran substratı şərq və cənub qrupu dialekt və şivələrində özünü büruzə verir.

Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı leksik əlaqələrinə dair bəzi qeydlərə M.Şirəliyev (Şirəliyev:1957), R.Rüstəmov (Rüstəmov:1961), A.Vəliyev (Vəliyev:1952), G.Vəliyeva (Велиева:1984) və başqalarının tədqiqat işlərində rast gəlirik.

Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələri sahəsində aparılan tədqiqatlarda dialekt və şivələrdəki fonetik hadisələr araşdırılır (Talışlı:1971), dialekt və şivə səviyyəsində qarşılıqlı təsir nəticəsində baş verən morfoloji və leksik hadisələr şərh edilir (Abdullayev:1967; Abdullayev:1968), İran dillərinin leksik sisteminə Azərbaycan-türk layının aşkar edilməsinə səylər göstərilir, dialekt və şivələrimizdə alınma sözlərin funksionallığı müəyyən edilir, bu əlaqələrin ictimai-tarixi köklərinin, ədəbi dil və dialekt səviyyəsində qədim alınma sözlər layının üzə çıxarılmasına çalışılır (Bax: Hüseynova:2013; Məcidova:1970; Tahirov:2004; Zərinəzadə:1962).

Azərbaycan dilinin dil əlaqələri fonunda müqayisəli-tarixi, müqayisəli-tipoloji cəhətdən öyrənilməsində, ədəbi dilin lüğət tərkibində substrat leksikanın müəyyənləşdirilməsində vacib mənbə olan alınma sözlərin, alınma terminoloji leksikanın istər, ümumdil səviyyəsində, istərsə də ayrı-ayrı dialekt və şivələr əsasında vahid bir tam halında araşdırılması ümumi dilçilikdə çoxdan bəri tədqiqat obyektinə olan alınma prosesinin universal qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması, bu coğrafi ərazidə etnolinqvistik proseslərin izlənilməsi üçün mühüm nəzəri və təcrübə əhəmiyyət kəsb etməklə faydalı material verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev İ.H. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsinə təliş dilinin təsiri haqqında: Fonetik və morfoloji təsir // *Azərbaycan SSR EA "Xəbərləri"*, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1967, № 2, s.57-64.
2. Abdullayev İ.H. Lənkəran şivəsinə təliş dilinin leksik təsiri // *Azərbaycan SSR EA "Xəbərləri"*, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1968, № 1, s.38-44.
3. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983.
4. Aslanov V.İ. Azərbaycanda ikidillilik və çoxdillilik (tarix və müasirliyə ümumi baxış). // *Nitq mədəniyyəti məsələləri. II buraxılış*. Bakı: Elm, 1992, s.14-30.
5. Aslanov V.İ. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi // *Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış*. Bakı: Elm, 1984, s.38-43.
6. Aslanov V.İ. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında // *Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış*. Bakı: Elm, 1983, s.73-83.
7. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959.
8. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
9. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991.
10. Hacıyev M. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Namizədlik diss. Bakı, 1971.
11. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1982.
12. Hüseyni Ə. "Avesta"da qədim Azərbaycan sözləri // *Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış*. Bakı: Elm, 1983, s.137-138.
13. Hüseynova G.İ. Tat dilinin leksikası (Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2013.
14. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı: Təhsil, 2003.
15. Məcidova A.B. Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsi. Namizədlik diss., Bakı, 1970.
16. Payızov M.K. Klassik mətnlərdə alınma sözlərin transkripsiyası problemlərinə dair // *Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 70 illiyinə həsr edilmiş "Klassik mətn və transkripsiya məsələləri" elmi-nəzəri konfransının məruzələrinin tezisləri*. Bakı, 1987.
17. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidəsində işlənmiş bir sıra sözlər haqqında // *Azərbaycan SSR EA "Xəbərləri"*, ictimai elmlər seriyası, 1962, № 8, s.41-48.
18. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961.
19. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, 1957.
20. Tahirov İ. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2004.
21. Təlişli M. Lənkəran şivələri qrupunda saitlərin əvəzlənməsinə dair // *ADU-nun "Elmi Əsərləri"*, dil və ədəbiyyat seriyası, 1971, № 2, s.62-67.
22. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
23. Vəliyev A. Abşeron yarımadası qərb rayonlarının şivələri. Namizədlik diss., M., 1952.
24. Zərinzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, EA nəşri, 1962.
25. Алиев И.Г. Мидия – древнейшее государство на территории Азербайджана // *Очерки по древней истории Азербайджана*, Баку, 1956.
26. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, 1986;
27. Алиев Ф.Г. Тюркизмы в средневековых грузинских источниках (на основе грузинской летописи «Картлис цховреба»). Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Баку, 1992.
28. Асланов А.М. Азербайджанский язык в орбите языкового взаимодействия. Баку, 1989.
29. Асланов А.М. Взаимоотношения азербайджанского и цакурского языков: на материале закатальско-кахских говоров. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Баку, 1965.
30. Ахмедов Т.М. Лексические взаимоотношения азербайджанского и татского языков. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Баку, 1969.
31. Ахмедов Т.М. Некоторые древнетюркские слова в татском языке // *Советская Тюркология*, 1971, № 6, стр.69-79.
32. Велиева Г. Лексика восточноапшеронских говоров азербайджанского языка. Кандидатская дисс., Баку, 1984.
33. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, 1986.
34. Гукасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Докторская дисс., Баку, 1973.
35. Гукасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Автореф. дис. ... док. филол. наук, Баку, 1973.
36. Гукасян В.Л. Древние тюркизмы в удинском языке // «Известия» АН Азерб.ССР, серия литературы, языка, истории, 1978, № 2, стр.66-80.
37. Гукасян В.Л. Об азербайджанско-грузинских языковых контактах // *Советская тюркология*, 1980, № 4, стр.22-33.
38. Гусейнов Р.А. Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане. Баку, 1960;
39. Ибн Хордадбек. Книга путей и стран. Баку, 1986;

40. Древнетюркский словарь. Л., 1969
41. Короглы Х.Г. Древнетюркские элементы в парфянском эпосе «Аяткар Зареран» (К проблеме ирано-тюркских взаимоотношений) // Советская тюркология, 1981, № 1, стр.49-53.
42. Кубатов А.Б. Взаимоотношения азербайджанского языка и шахдагско-лезгинской группы языков: на материале литературных языков и диалектов. Автореф. дис. ... док. филол. наук. Баку, 1992.
43. Кубатов А.Б. Лексическое взаимоотношение азербайджанского и лезгинского языков: на материале кубинских говоров. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Баку, 1973.
44. Мамедов Н.Х. Азербайджанско-тальшские языковые связи на уровне лексики // *Azərbaycan filologiyası məsələləri*. II buraxılış. Bakı: Elm, 1984, s.111-116;
45. Мамедов Н.Х. Отражение древнетюркских лексических элементов в тальшском языке // Советская тюркология, 1980, № 3, стр.57-68.
46. Мамедов Н.Х., Мамедов И.Т. Об относительной хронологизации тюркско-иранских языковых контактов // Советская тюркология, 1987, № 3, стр. 44-46.
47. Мамедов Т.М. Албания и Атропатена по армянским источникам (IV-VII вв.). Баку, 1977.
48. Миллер Б.В. Тальшский язык. М., 1953.
49. Мусаев К.М. Алтайская гипотеза в свете контактов тюркских языков с языками мира // Советская тюркология, 1987, № 4, стр. 52-59.
50. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. М., 1979.
51. Оранский И.М. Этимологические заметки // Вопросы иранской и общей филологии (к 70-летию проф. В.И.Абаева), Тбилиси, 1977, стр.216-221.
52. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. М., 1979.
53. Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика). т. I, М., 1983.
54. Пириев Э.Р. Персидские слова в языке «Книги моего Деда Коркуда» (историко-сравнительное исследование). Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Баку, 1989.
55. Рагимов М.Ш. Значение неродственных языков на территории Азербайджана в сравнительно-историческом изучении тюркских языков огузской группы // Советская тюркология, 1971, № 2, стр.50-58.
56. Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западно-иранских языков (фонология). М., 1990.
57. Санжеев Г.Д. О тюркско-монгольских лингвистических параллелях // Советская тюркология, 1973, № 6, стр. 73-78.
58. Ширалиев М. Основные вопросы взаимодействия и взаимообогащения языков народов СССР (на материале азербайджанского языка) // Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР, М., 1969. стр. 114-118.
59. Doerfer G. Türkische und mongolische Edemente im Neupersischen. Bd.1-4, Wiesbaden, 1963-1973.
60. Tolman H.C. Ancient Persian Lexicon and texts. Nashville, 1908.

Ильхам ТАХИРОВ

РОЛЬ ФАКТОВ ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ В ИЗУЧЕНИИ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль фактов диалектов и говоров в исследовании этнолингвистических процессов в Азербайджане. В диалектах и говорах восточной группы азербайджанского языка заимствованные слова, обладающие некоторой степенью функциональности, дают важные факты для изучения не только процессов межъязыковой связи, но и истории контактирующих языков. Результаты исследования взаимодействия азербайджанского и отдельных иранских языков на уровне, как литературного языка, так и диалектов показывают, что в иранских языках сохранились множество фонетических, грамматических и семантических элементов древнего и средневекового периодов тюркских языков. В языках нетюркских народов, проживающих на территории Азербайджана, большое количество заимствованных лексических единиц, характерных для более ранних периодов азербайджанского языка, но ныне ставших архаичными или не используемых в литературном языке, сохранились в неизменной форме. В заимствованных в азербайджанские диалекты и говоры слова можно наблюдать обратное. В диалектах и говорах восточной группы азербайджанского языка заимствованные из того или иного языка слова сохранили ряд фонетических особенностей, характерных для группы языков, к которой данный язык-источник заимствования принадлежит.

Ключевые слова: азербайджанский язык, иранские языки, диалекты и говоры, заимствованные слова, этнолингвистический процесс.

İlham TAHIROV

**THE ROLE OF FACTS OF DIALECTS AND SUBDIALECTS IN THE STUDY
OF ETHNOLINGUISTIC PROCESSES****SUMMARY**

The article focuses on the role of facts of dialects and subdialects in the study of ethnolinguistic processes in the territory of Azerbaijan. In the eastern group dialects and subdialects of the Azerbaijani language, borrowed words, which have a certain degree of functionality, provide important facts for studying not only the processes of language contacts, but also the history of the languages in contact. The results of the study of the interaction of the Azerbaijani and some Iranian languages at the level of both the literary language and dialects show that many phonetic, grammatical and semantic elements of the ancient and medieval periods of the Turkic languages have been preserved in the Iranian languages. In the languages of non-Turkic peoples living in the territory of Azerbaijan, a large number of borrowed lexical units characteristic of the earlier periods of the Azerbaijani language, but now becoming archaic or not used in the literary language, have been preserved in an unchanged form. In the words borrowed into Azerbaijani dialects and subdialects, the opposite can be observed. In the dialects and subdialects of the eastern group of the Azerbaijani language, words borrowed from one or another Iranian language have retained a number of phonetic features characteristic of the group of languages to which this language is the source of borrowing.

Key words: Azerbaijani language, Iranian languages, dialects and subdialects, loan words, ethnolinguistic process.